

МАТИЦА СРПСКА
Одељење за књижевност и језик

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК — БЕОГРАД

ЛЕКСИКОГРАФИЈА И ЛЕКСИКОЛОГИЈА

ЗБОРНИК РАДОВА

НОВИ САД—БЕОГРАД
1984

Драго Бупић
(Београд)

ТУЊИЦЕ У ДИЈАЛЕКАТСКОЈ ЛЕКСИЦИ И ЊИХОВА ОБРАДА

Познато је да не постоје тако затворени језички системи који би могли постојати, и опстајати, без страних језичких утицаја. Чак и када би се претпоставили услови свестране изолације једног језика од других, не би била могућа околност да тај изоловани језик буде само „свој”, да у њему нема елемената других језика. Тако нешто не можемо претпоставити ни за најизолованије језике свијета.

Ако још ријеч о језицима тзв. цивилизованих народа, без обзира на то ради ли се о усамљеним језицима или о језицима који припадају већим или мањим породицама, међујезички утицаји су такви да у сваком језику има елемената других система. Уколико језик припада цивилизацији вишег нивоа, која има историју доминантнију од сусједних, његови утицаји на друге језике, сусједне или удаљеније, већи су, и обрнуто — језик неразвијене цивилизације врши мање а трпи веће утицаје цивилизације вишег нивоа. Наравно, историјске прилике у томе имају изузетно значајну улогу (освајања и сл.). Изузеци не ремете правило. Нешто је другачије са супстратом, али и то понајвише због недовољног познавања цивилизације која је супстрат оставила, а не због самог супстрата.

Оно што се из међуутицаја односи на језик као систем у одређеној мјери одражава се и на дијалекат. Ми ћемо се овдје позабавити управо питањем страних утицаја на дијалекат, и то на дијелу тог утицаја који се односи на лексику.

Историјске прилике су диктирале да наши, српскохрватски народни говори дођу у додире са низом других језика, понајвише са романским, германским и турским, у једном периоду и са грчким. Територија српскохрватског језика богата је и супстратом, чији најстарији слој чине илирски, келтски и трачки елементи, који су као лингвистичке чињенице најмање познати.

Утицаји живих језика распрострарили су се углавном у складу са додирима нашег становништва са страним политичким односно државним устројствима и сваки од њих је имао сферу јачег дјеловања. Тако смо на приморју имали најјаче утицаје галијанског језика (односно конституената овог језика); на подручјима континенталне Хрватске и дијела Босне имали смо најјаче изражене утицаје њемачког језика; на осталим подручјима српскохрватске језичке

територије доминирали су утицаји турског језика. Наравно, ово је само груби распоред односа. Језици су се преплитали и мијешали, тако да на свим подручјима имамо елементе свих наведених, а и других језика. Но, како српскохрватски не припада оним језицима у којима је у пунијој мјери испитана страна лексика, ми и не можемо давати предизније оцјене. Можда би понекад лексичка структура говора могла да нас изненади ако бисмо је свестраније упознали. У нашој лексикографији, наиме, на прсте можемо да избројимо дјела о странијој лексци у народним српскохрватским говорима, док је нешто боља ситуација са познавањем те лексике у књижевном језику.

Због тога се поставља питање: какве дијалекатске речнике радити, да ли од општег лексикографског описа једног говора одступати у корист специјализованих дијалекатских лексикона, тј. израде речника страних ријечи у том говору, речника терминологије у том говору итд? У сваком случају, ниво изучавања наше дијалекатске лексике даје предност општим лексикографским испитивањима, типа Елезовићевог испитивања косовских говора (тј. говора Вучитрна и околине), али то такође не искључује ни паралелан рад на специјализованим лексичким испитивањима, како су, нпр., то учинили Мусић са романизмима у говорима сјеверозападне Боке и Храсте-Шимуновић са чакавским говорима.

У даљем излагању осврнућемо се на садржаје специјализованог лексикографског испитивања народних говора с циљем обраде стране лексике у њима.

Познато је да у дијалекатској лексци имамо више страних слојева, од којих издвајамо два: а) старији слој, тј. лексика која је по поријеклу страна али је постала свакодневни дио лексике једног говора, често непрепознатљива као страна, тим прије што су јој фонетско-морфолошка обиљежја врло често словенска; б) нова страна лексика, која се, без обзира на граматичка и семантичка обиљежја, познаје као страна, и у функционалној је, али свакодневной употреби. Посебну цјелину чине интернационализми (обично са латинском или грчком основом), али о њима још не можемо говорити као о слоју.

1. Старији слој стране лексике често је непрепознатљив, јер је ушао у лексички систем српскохрватског језика, и књижевног и народног на ширем простору. Ту су у питању лексеме које су се прилагодиле нашем језику обликом и значењем, па личе словенским ријечима, односно ријечима које се „одвајкада” налазе у нашем лексичком систему. Нема се увијек у виду чињеница да, нпр., ријечи типа: *авей*, *алај*, *аманей*, *аренда*, *арија*, *баруги*, *балкон*, *барјак*, *банка*, *вајан*, *варош*, *ланац*, *џириза*, *џој*, *џијеле*, *чамац*, *чизма* и сл., које су свакодневне, имају какву старину која није словенска (истина, неке од тих ријечи су новијег постања). Или, за ријечи *кајмак*, *качамак* или *кецеља* могло би се помислити да су наше старе ријечи. Све ове, и сличне, ријечи имају своју историју прије доласка у српскохрватски језик, па им значења можемо тражити и ван тога језика.

Дио овог слоја стране лексике су туђице које су у говору такође познате, али нијесу у „активној” говорној употреби на ширем простору, или су чак на неким подручјима непознате. То су ријечи које су ушле у наш језик у прошлости, кад су додири међу језицима били непосредни и живи, а ушле су доста ненаметљиво, природним контактима међу језицима. Такве су, нпр., туђице у неким говорима Црне Горе: *бестичјајин*, *бурило*, *биза*, *бронзин*, *брушкеј*, *булајин*, *вајор*, *рефена* и сл. Ту је огроман број ријечи које су живјеле у пери-

одима непосредних међујезичких контаката, када су се, због заједничких животних околности људи, језици један другогме прилагођавали. Посебно је наравно, питање који је језик својим утицајима доминирао. Познато је, нпр. да су Словени на Балканском полуострву, кроз међујезичке контакте, дали другим језицима богат фонд пољопривредне лексике.

Посебан слој стране лексике чини она лексика која се појављује у међујезичким контактима у новије доба, насталим понајвише размјеном економских и културних добара. То је, у ствари, она лексика која се као страна јавља у овом вијеку, у времену индустријске производње и масовније размјене производа. Она се данас једнако јавља и у књижевној и у дијалекатској употреби, а доминацију има лексика оног језика чија је економика јача. Наш данашњи технолошки развој припада системима неразвијеније производње, па је нормално да не можемо вршити утицаје на друге језике, били ти језици велики били мали. Данас превагу има ширење лексике и терминологије енглеског језичког подручја, замијенила је ранију француску и њемачку. Утицаји руске лексике били су доминантни у периоду непосредно иза другог свјетског рата, нарочито у области економије и идеологије. Касније су ти утицаји замијењени енглеским, тако да данас код нас енглеска лексика, понајвише она америчког поријекла, има не само утицај кад су у питању производи, већ дијелом и када је у питању духовни живот (упоредимо, рецимо, лексику спорта или нове музике, филма исл.).

Изузимајући туризме, туђице се јављају, нарочито оне из ранијих периода, више у народним говорима, а мање у књижевним дјелима. Наравно, и то је у зависности од краја односно писца. Друга је ствар са интернационализмима: они се у народним говорима ријетко употребљавају, али их зато има у већој мјери у књижевном језику, а у научној и стручној литератури они су незамјенљиви.

Туђице у дијалекту, као год и у књижевном језику, представљају један од стваралачких процеса у језику. Ово се односи нарочито на оне туђице за чије појмове немамо домаћих лексема. У вези са овим, нарочито с обзиром на данашње контакте међу језицима, може се поставити и питање: да ли ће у будућности дијалекти бити богатији туђицама него што су данас? Јесте да је ово посебна тема, али не можемо избјећи помисао да одговор може бити негативан (јер страна лексика у ново вријеме брзо долази, али велики њен проценат брзо и пролази; то је други однос него што је вишесвјетовни утицај).

Што се форме туђица тиче у језику који их прима јављају се неколике варијанте:

а) страна ријеч се најчешће прилагођава фонетски и морфолошки језику који је прима. На примјер: *јакетта*, тал. *giacchetta*, фр. *jaquette*, *џукар*, тал. *zucchero*, венец. *zucaro*, *џријаш*, тал. *friggere* и сл.;

б) страна ријеч се преузима и изговара као у матичном језику: *џишлер*, њем. *Tischler*, *боца*, млет. *boza* (тал. *boccia*), *фрешко*, тал. *fresco*, млет. *fresco*, *шиљеџ*, алб. *shileg*, *џајџаш*. мађ. *rajtás* итд.;

в) страна ријеч се изговара онако како се у матичном језику пише (али се у њему другачије изговара): *Лондон*, *Москва*, *Париз*, *арија*, тал. *aria*, *шуруф*, тур. *şurup*, *дрешо*, венец. *dreto* итд.

Све се то мора имати у виду при лексикографској обради туђица у једном говору, а то понекад чини тешкоће у граматичкој обради те лексике. Са ста-

новишта значења обично нема тешкоћа, јер се најчешће значење које ријеч има у матичном језику задржава и у језику који је прима.

Како обрађивати ову лексику?

1) Свака туђица добија статус одреднице, што значи да је лексички садржај утврђен обимом страних ријечи забиљежених у говору.

2) Граматичка обрада туђица понекад може да буде сложенија него у описном или нормативном речнику. Како смо успоставили дијалекатску одредницу (у загради се може упутити на књижевни лик), одмах иза ње дајемо и облике који су за одредницу карактеристични. Иза тога се даје изворни страни лик, а по потреби (и могућности) — и етимологија лексеме.

3) Што се значења тиче, прво се дају, као основна, она значења која лексема има у дијалекту, па тек затим споредна, и евентуално она значења која су у дијалекту споредна а једнака су са значењем (тј. значењима) у матичном језику, што се ређе дешава. Значења у језику даваоцу добро је дати уз навођење извора.

Ово ћемо илустровати примјерима из говора који од туђица има највише турцизама и романизата, али и туђица из других језика. То је говор Загарача у старој Црној Гори.

а́лва, -ѐ ж, в. халва (тур. helva) *слајико од њрженеи брашна, масћи и шећера*. — Она лијепо умије да свари алву. Алва је слаткиш.

а́рија, -ѐ ж (тал. aria) *клима, ваздух*. — Изведи ћецу на њну арију да се надишу. Ех, каква је арија на Лукавицу, тамо спаваш ка топ.

баста́ти, има облике З.л. ст. през. (баста), ср. род. перф. (бастало), футур (бастаће) (тал. bastare) *имаћи снаге или смјелости да се нешто уради*. Не баста му се најес. Бастало је нашијама старијама и да ратују и да зарађују. Бастаће јој ка по иједној.

ба́ца, -ѐ ж *руја, ошвор* (уп. тур. bаса „димњак“). — Метни руку у бацу, наћеш нешто. Има у зид једна велика баца.

бѝза/бѝдѝза, -е ж 1. *кучка, њсејо*. — Имам двије ловачке бидзе, добре су оба двије.

2. *особа лошеи њонашања, нарочитио женска*. — Јеси ли опет дошла, бидзо једна. Бидза је оно, право бидзаче.

дегенѐк, -а м (тур. deĝnek „штап, мотка“) 1. *шѝај, мошќа*. — Истук га је добро онијем дегенеком кошћеловијем. Носе оне дегенеке од штапова сви, чува се њих!

2. *клиј кукуруза*. — Одвалили онија умертиновија дегенека, па их печу. Сваки клас је дегенек.

3. *несѝрејан, неоиесан човјек*. — Никад од њега ништа, он је прави дегенек. дрѐто прил. (тал. dritto, венац. dreto, право, директно“) *директино, ѝраво, неѝсредно*. — Дрето иди у град. Ови воз иде дрето у Нишић, не зауста(в)ља се ниђе.

јакѐта, -ѐ ж (тал. giacchetta, франц. jaquette) „*жакет*“, *женски крајки кайуш*. — Имам јакету што сам је носила још невљестом. Фина ти је та јакета.

ма́фѝш, -а м (тур. mafif — врста слаткиша, ар. ma fihi šau „нема у њему ништа“) *нишија, одсутиво ичеја, неѝаѝја*. — Оћеш, мафиш! Ни мафиш неће добит! Има ли што на ту крушку? Има мафиша, све су очоплили.

раматйз, -а м (венец. *romatismo*, реума', уп. код С. Мусића *роматйизма* ж, у Црмници *раматйизма* ж) *реума*. — Удави ме раматиз, не могу мрднут. Свијама нама су кости пуне раматизма. Згрчио се од раматизма.

тйшлер, -а м (њем. *Tischler* 'столар') *сйолар*. — Ође нема тишлера. Јоко је бијо тишлер над тишлерима.

ћотѣк, -а м (тур. *kötek*) 1. *ударац, шамар*. — Ударно му је ћотек, коштаће га то! Нека, дијете, напунићу те ћотека.

2. фиг. *нейријайности која се йамйи*. — Ћотек им је пришила! То је ћотек, племену и свакоме поштеноме из њега. Испсова их, свијама приши ћотек а они — ка кучке.

цѣкар, -ра м (тал. *zucchero*, венец. *zucaro*) *шећер*. — Куши ми три кила цукра, оћу да направим мало пекмеза.

шурѣп, -а м (тур. *şurup*, ар. *şurûb*) *сируй домаће йроизводње*. — Дала сам му шурупа с љебом. Направили смо доста шурупа за зиму.

Као што се види, само прва ријеч у нашем списку може да се нађе и у књижевном језику. Међутим, речници упућују на лик *халва*, а уз наведени акценат јављају се још два: *ѧва* и *ѧва*. Нијесмо навели све акценатске ликове јер смо сматрали да то није нужно, а могу се у дијалекатском речнику навести.

Упућивање на језик из којег а ријеч потиче учинили смо одмах иза именовања одреднице и елементарних граматичких података. То би се могло учинити и послеје одређивања значења. Међутим, како значења може бити више, најпрактичније је дати одмах иза граматичке обраде изворни језик. Ако се значење у изворном језику разликује од значења у говору чију лексику обрађујемо, то се мора навести, док у случајевима поклапања значења — то није увијек неопходно чинити.

Свуда смо дали дијалекатски акценат. То смо учинили због тога што има доста туђица које налазимо само у народним говорима, односно у некоме од њих, па нам реконструкција књижевног акцента не би дала ништа ново. А ако је потребан књижевни акценат, њега није тешко реконструисати.

Примјера уз значење дајемо онoliko колико је довољно да то значење дскажу.

Сматрамо, на крају, да туђицама у дијалекатском речнику не треба тражити најдаље етимологије. Довољно је упутити на језик из којег а је лексема преузета, а само изузетно, нарочито када се ради о различитим значењима у различитим језицима, давати и даље, изворне етимологије.